

Opozycja w Polsce i na Węgrzech (próba porównania i mapowania relacji)

Kiedy kilka lat temu rozpocząłem swoje badania¹, zakładałem, że stosunki między opozycją polską i węgierską były podobne do stosunków polsko-czechosłowackich². Szybko przekonałem się, że tak nie było. W rzeczywistości warunki dla działalności opozycyjnej na Węgrzech były zasadniczo różne od tych w Czechosłowacji i w Polsce. W rezultacie opozycja węgierska była znacznie słabsza, mniej liczna i – co ważniejsze – podzielona ideologicznie i pokoleniowo. Kiedy więc węgierscy intelektualiści, tworzący zasadniczą część opozycji, szukali kontaktów w Polsce, znajdowali je w grupach odpowiadających ich własnym preferencjom politycznym i o podobnej strukturze wiekowej. W pierwszej części niniejszego artykułu opiszę odmienne polityczne i społeczne uwarunkowania działalności opozycyjnej w Polsce i na Węgrzech, w drugiej zaś – przedstawię na przykładach kanały polsko-węgierskich relacji opozycyjnych³.

MIKLÓS MITROVITS

Instytut Europy Środkowej, Uniwersytet
Służby Publicznej w Budapeszcie
ORCID: 0000-0002-4774-8046

1. Warto w tym miejscu wspomnieć o kilku opracowaniach, opublikowanych w języku polskim i angielskim, które są związane z tematyką niniejszego artykułu: J. Tischler, *I do szabli... Polska i Węgry. Punkty zwrotne w dziejach obu narodów w latach 1956 oraz 1980–1981*, przeł. B. Héjj, Warszawa 2001; F. Laczó, *Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarność and the Polish Crisis of 1980–81*, „Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History” 2012, No. 1; E. Csizmadia, *Węgierska opozycja w epoce Jánosa Kádára. Zewnętrzne przykłady i strategia polityczna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 2, pod red. T. Kozłowskiego i J. Olaszka, Warszawa 2014; idem, *The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. Intersections*, „East European Journal of Society and Politics” 2015, Vol. 1, No. 4; M. Przeperski, *Początek końca. Społeczne uwarunkowania działalności opozycji politycznej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech w drugiej połowie lat siedemdziesiątych*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku...*; M. Mitrovits, *Polski wpływ na proces kształtowania się opozycyjnych partii politycznych na Węgrzech (1981–1989)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 33; A. Bozóki, *Opozycja demokratyczna na Węgrzech: dyskusje programowe*, tłum. S. Kowalski, „Wolność i Solidarność” 2012, nr 3.
2. Na ten temat zob. Ł. Kamiński, P. Blažek, G. Majewski, *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej*, Warszawa 2009.
3. W tym artykule nie omawiam historii stosunków kulturalnych. Na ten temat zob. P. Wasiak, *Kontakty między artystami wizualnymi z Polski, Węgier, Czechosłowacji i NRD w latach 1970–1989*, Warszawa 2019.

Kontekst

Przed przyjrzeniem się sieci relacji polskich i węgierskich grup opozycyjnych warto wspomnieć o zasadniczych różnicach między nimi. Przez dużą część społeczeństwa polskiego przemiany Października 1956 roku zostały odebrane jako zwycięstwo, gdyż nowe kierownictwo partyjne, aby utrzymać stabilność systemu i poparcie społeczne, zmuszone było do znacznych ustępstw w trzech kwestiach. Po pierwsze, Kościół katolicki, pod przewodnictwem uwięzionego wcześniej prymasa Stefana Wyszyńskiego, zdołał zachować wewnętrzną integralność i wpływy społeczne, stając się filarem wsparcia dla sił krytycznych wobec reżimu. Po drugie, władza zrezygnowała z próby przymusowej kolektywizacji prywatnego rolnictwa. Po trzecie wreszcie, marksizm-leninizm przestał być jedynym punktem odniesienia w edukacji i życiu kulturalnym, dzięki czemu Polska cieszyła się dużą swobodą w zakresie kultury w porównaniu z resztą obozu socjalistycznego⁴.

Choć zarówno Polska, jak i Węgry leżały na zachodnich peryferiach bloku sowieckiego, to po 4 listopada 1956 roku znalazły się w diametralnie odmiennej sytuacji wewnętrznej. Madziarzy na skutek krwawej interwencji sowieckiej przeżyli trzecią wielką klęskę w XX wieku⁵. System rządów zbudowany przez Jánoša Kádára nie miał wewnętrznej legitymacji społecznej, a on sam był postrzegany w kraju i za granicą jako marionetka Sowietów. Po zdławieniu rewolucji i brutalnych represjach pobite społeczeństwo nie miało żadnych środków do samoobrony. Kilka lat później bez większych oporów przeprowadzono całkowitą kolektywizację rolnictwa. Kościół stał się wasalem władz,

a w życiu kulturalnym nadal dominowały oficjalne dogmaty marksistowsko-leninowskie, choć tolerowano pewne tendencje „burżuazyjne”. Władze łączyły twarde środki z ograniczonymi ustępstwami, czynionymi w celu uzyskania szerszego poparcia społecznego.

Na Węgrzech punktem wyjścia do nowego ułożenia stosunków społecznych i politycznych była obecność wojsk radzieckich, egzekucje, więzienia i ucieczka 200 tysięcy osób, które wyjechały z kraju po upadku powstania węgierskiego. W społeczeństwie dominowało poczucie, że trzeba się dostosować do istniejącej rzeczywistości, gdyż nie ma żadnych szans na jej zmianę. Innymi słowy – społeczeństwo węgierskie skapitulowało⁶. W ten sposób doszło do zawarcia swego rodzaju ugody pomiędzy pobitym i upokorzonym społeczeństwem a władzą. Istotą tej niepisanej umowy było założenie, że dopóki obywatele nie będą mieszać się do polityki, dopóty władze nie będą ingerować w ich życie prywatne, a nawet zapewnią im możliwość stopniowego, choć ograniczonego bogacenia się. W ten sposób osiągnięto zawarte pod przymusem, lecz skuteczne i użyteczne porozumienie. Proces rozwoju i krzepnięcia odpolitycznionego drobno-mieszczanstwa odzwierciedla popularne określenie miękkiej dyktatury komunistycznej na Węgrzech, która zyskała miano „gulaszowego komunizmu”⁷.

Warunkiem koniecznym do jej zaistnienia było przeprowadzenie ograniczonego urynkowania, które nie naruszało instytucji politycznych i utrzymywało monopol własności państwowej i spółdzielczej w gospodarce. W tym celu w 1968 roku wprowadzono Nowy Mechanizm Gospodarczy, który otworzył odpolitycznionemu społeczeństwu drogę do indywidualnego dobrobytu. Uczynił to

4. Najbardziej wnikliwym omówieniem jednorocznego okresu reform po październikowej zmianie władzy jest praca Jerzego Kochanowskiego *Rewolucja międzypowstaniowa. Polska 1956–1957* (Kraków 2017).
5. Wcześniej podobną traumę wywołały traktat w Trianon z 1920 roku, który pozbawił Węgry dwóch trzecich historycznych ziem i ludności, oraz lata 1944–1945 – ze względu na straty wojenne, deportację większości populacji żydowskiej, dyktaturę strażaków i utratę odzyskanych terytoriów historycznych.
6. Zob. też P. Kende, *Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?*, [w:] *Évkönyv XI. 2003 – Magyarország a jelenkorban*, Budapest 2003.
7. Na temat „polityki sojuszniczej” Kádára zob. G. Tabajdi, *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963*, Budapest 2013.

jednak w paradoksalny sposób, a mianowicie poprzez dalsze rozszerzenie mechanizmów opartych na samowyzysku, co zyskało miano tak zwanej drugiej gospodarki⁸.

W Polsce natomiast ukształtował się trwały impas między władzą a społeczeństwem. Partia komunistyczna wprawdzie sprawowała rządy, nie mogła jednak na trwale zakorzenić się w społeczeństwie. W polskim systemie socjalistycznym społeczeństwo oscylowało między oporem, akceptacją i zaangażowaniem, jednak między tymi trzema formami zachowań nie było ostrej granicy⁹. Jak się wydaje, zasadnicze znaczenie miał fakt, że polskie społeczeństwo – inaczej niż węgierskie – nie uległo depolityzacji.

Reakcją Władysława Gomułki na doświadczenia węgierskie była próba przywrócenia kontroli partii nad życiem społeczno-politycznym. Skutkowało to wstrzymaniem planów wprowadzenia reform gospodarczych, przez co nie nastąpiły ani modernizacja struktur państwa, ani wzrost poziomu życia. Dla polskiej inteligencji szybko stało się jasne, że system nie zmierza w kierunku demokratyzacji i decentralizacji. Biurokracja państwowa i partyjna, nie chcąc przekazać społeczeństwu kontroli nad gospodarką i polityką i umożliwić kierowania nimi, dążyła do skoncentrowania władzy we własnych rękach.

W Polsce partia zrezygnowała z planów kolektywizacji indywidualnych gospodarstw chłopskich, ale starała się wspierać państwowe gospodarstwa rolne, spółdzielnie i kółka rolnicze, a rozwój rolni-

ctwa indywidualnego utrudniała różnymi środkami (utrzymywanie niskich cen skupu, obowiązkowe dostawy, podnoszenie cen maszyn itd.). Wywołało to nie tylko napięcia wśród chłopów, ale także podważyło podstawy zaopatrzenia miast w żywność, prowadząc do pogłębienia problemów gospodarczych i niezadowolenia społecznego¹⁰. Partii, która stworzyła wielkie przedsiębiorstwa państwowe, nie udało się pozyskać lojalności robotników wobec systemu. Pozbawiła ich też – znów inaczej niż na Węgrzech – możliwości legalnego zarobkowania poza zakładem pracy. W Polsce nie istniały warunki do tego, by stworzyć drugą gospodarkę na wzór tej funkcjonującej nad Dunajem. Miały tu natomiast miejsce inne procesy. Rozwijała się na przykład szara strefa, która wraz z kryzysem systemu stawała się coraz bardziej powszechna, gdyż reżim *de facto* zmuszał obywateli, którzy chcieli się utrzymać, do wejścia w świat nielegalnej gospodarki. Brak kolektywizacji rolnictwa i reform centralnie planowanej gospodarki doprowadził w Polsce do poważnego niedoboru towarów. W rezultacie tego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych czarny rynek objął praktycznie wszystkie towary¹¹. Zasadnicza różnica między Polską a Węgrami polegała na tym, że w Polsce czarny rynek był mocno sankcjonowany, na Węgrzech zaś druga gospodarka była tolerowana przez władzę. Nawet nieliczne nielegalne działania zostały z czasem zalegalizowane¹².

W Polsce władze nie potrafiły też przekształcić młodych intelektualistów w budowniczych realnego socjalizmu, a nawet wymusić ich lojalność

8. Druga gospodarka – zjawisko charakterystyczne dla reżimu Kádára – obejmowała te rodzaje działalności gospodarczej, które znajdowały się poza ramami socjalistycznej gospodarki planowej. Uczestniczyły w niej prawie wszystkie grupy węgierskiego społeczeństwa. Szacuje się, że pod koniec lat siedemdziesiątych trzy czwarte węgierskich rodzin czerpało część swoich dochodów z drugiej gospodarki. T. Valuch, *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest 2005, s. 181.
9. Ł. Kamiński, *Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja*, [w:] *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*, red. J. Neja, Warszawa 2005, s. 12.
10. D. Jarosz, *The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat*, [w:] *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. by C. Iordachi and A. Bauerkämper, Budapest 2014.
11. Zob. J. Kochanowski, *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2015.
12. Na ten temat zob. G. Danyi, A. Vigvári, *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországon*, „Replika” 2019, 110. sz.

wobec systemu, mimo że dysponowały środkami represyjnymi (stosowały między innymi groźby uwięzienia)¹³. Praktyka życia codziennego pozostawała w ostrej sprzeczności z zasadami głoszonymi przez socjalizm. Niepowodzeniu reform towarzyszył stały spadek poziomu życia i stopniowe ograniczanie względnej wolności kulturalnej, osiągniętej w 1956 roku, poprzez wzmocnienie cenzury. W rezultacie w latach siedemdziesiątych nastąpiła instytucjonalizacja masowych i radykalnych przejawów niezadowolenia społecznego. Pierwsze organizacje opozycyjne zostały powołane w celu kanalizowania masowego niezadowolenia i pełniły rolę rzeczników społeczeństwa. Nie mniej ważne jest to, że partia nie mogła wygrać ideologicznej walki z Kościołem katolickim, który stał się ostoją dla szerokich rzesz społeczeństwa.

Grupy opozycyjne

Po tym skrótowym wstępie przyjrzymy się różnicom między polskimi i węgierskimi grupami opozycji-

nymi. Polska działalność opozycyjna rozpoczęła się znacznie wcześniej¹⁴ i wcześniej też poszczególne grupy opozycyjne zostały tu zinstytucjonalizowane (czyli rozpoczęły jawną zorganizowaną działalność). Ponadto – i to jest różnica o zasadniczym znaczeniu – po 1956 roku w Polsce opór społeczny uległ okresowemu nasileniu, masowe protesty niekiedy zmuszały władze do odwrotu i dodatkowo poprawiały warunki działalności opozycyjnej. Należy też wspomnieć o roli Kościoła katolickiego, który – jako legalna instytucja – zwłaszcza od połowy lat siedemdziesiątych był w stanie wpływać na polski dyskurs polityczny, a także łączyć i wspierać wykluczone z polityki i uciskane ekonomicznie warstwy społeczne.

Ruch opozycyjny w Polsce miał trzy filary. Obok opozycji politycznej¹⁵ istotną rolę odgrywał zawsze opór społeczny¹⁶ oraz legalne instytucje kościelne (duszpasterstwa akademickie, środowiska intelektualne, Katolicki Uniwersytet Lubelski, prasa katolicka). Kościół miał też ważne znaczenie mobilizacyjne, gdyż wspierał obronę wolności religijnej – walkę o krzyże i lekcje religii w szkołach czy

13. Zygmunt Bauman argumentuje, że „posiadanie kapitału nie implikuje już uprzywilejowanego dostępu do żywotnych dóbr. Tę kluczową funkcję przejmuje jednak inny układ instytucjonalny – kumulatywna hierarchia władzy podporządkowana biurokratycznym normom”. Jednocześnie system edukacji przyczynia się do reprodukcji społeczeństwa klasowego, a uprzywilejowani nie są zainteresowani jego demokratyzacją. Zob. Z. Bauman, *Socjalizm drugiego pokolenia*, „Aneks” 1973, nr 2, s. 47. Na temat stosowanej przez władze „polityki studenckiej” zob. T. Junes, *Student Politics in Communist Poland. Generations of Consent and Dissent*, Lanham 2015.
14. Po 1945 roku w Polsce nieprzerwanie współistniały różne formy opozycji politycznej i oporu społecznego. Ważnym punktem zwrotnym w historii instytucjonalizacji ruchu opozycyjnego był rok 1976. Z kolei na Węgrzech organizacje opozycyjne przybrały formę zinstytucjonalizowaną dopiero w latach 1987–1988. Kwestia ta z ostatnie omówiona w dalszej części niniejszego opracowania.
15. Definicję „opozycji politycznej” przyjmuje za Andrzejem Friszke, który opisuje ją jako „świadome, zaplanowane, oparte na pewnym programie działanie organizacyjne lub intelektualne na rzecz obalenia systemu lub jego reformy w kierunku ograniczenia monopolu władzy partii i przywrócenia podmiotowości społeczeństwa” – A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 5. Na początku lat dwutysięcznych na łamach czasopisma „Arcana” rozgorzała debata na temat pojęcia opozycji w rozumieniu polskich historyków. Definicja opozycji sformułowana przez Friszkego była przez niektórych (między innymi Tomasza Strzembosza i Krzysztofa Łabędzia) uznawana za zbyt szeroką, inni (na przykład Andrzej Paczkowski) nie przywiązywali do tego pojęcia tak wielkiej wagi, gdyż – jak argumentowali – ugrupowania opozycyjne różniły się nie celami, a jedynie stosowanymi środkami. W zasadzie jednak nikt nie przedstawił bardziej użytecznej definicji opozycji politycznej niż Friszke. Zob. „Arcana” 2000, nr 5 i 2001, nr 2.
16. Pod pojęciem „oporu społecznego” rozumiem opór rolników indywidualnych wobec kolektywizacji w latach 1956–1976, demonstracje studenckie w roku 1968, strajki robotnicze w roku 1970 i latach 1976–1980, powstanie wolnych związków zawodowych oraz organizowanie się studentów od roku 1977. Friszke opisuje to pojęcie w następujący sposób: „spontaniczny, niezorganizowany i kierowany sprzeciw wobec narzuconego porządku politycznego, ideologicznego, często połączony z obroną tradycyjnych wartości, opozycyjnych wartości” – A. Friszke, *Opozycja polityczna...*, s. 5. Solidarność latem 1980 roku połączyła zorganizowaną opozycję polityczną i opór społeczny. Zob. także *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1–2, pod red. T. Kozłowskiego i J. Olaszka, Warszawa 2011–2014.

budowę kościołów. W latach 1956–1976 opozycja polityczna mogła być postrzegana jako zbiór nieformalnych grup¹⁷. Grupy te organizowały się wokół takich akcji jak „List otwarty do partii” Jacka Kurońa i Karola Modzelewskiego czy „List 34”. Również formy oporu społecznego były w tym okresie niezorganizowane. Wytrwałość chłopów prowadzących indywidualne gospodarstwa w ich autonomicznym i niezależnym sposobie życia, walka ludzi wierzących o budowanie kościołów, protesty studenckie 1968 roku i strajki, które wybuchły dwa lata później, nie uległy instytucjonalizacji, choć próbowano tego dokonać w czasie akcji studenckich i robotniczych. Kościół z kolei odegrał znaczącą rolę w organizacji społeczeństwa po 1956 roku dzięki własnej, rozbudowanej sieci instytucjonalnej, czego jawną oznaką była kulminacja konfliktu na linii Kościół – partia w czasie obchodów milenijnych w 1966 roku.

Tymczasem na Węgrzech działalność opozycyjna nie istniała. Dopiero w 1968 roku, w momencie zdławienia Praskiej Wiosny, pojawił się ruch intelektualno-polityczny, który stał się punktem wyjścia dla późniejszego ruchu opozycyjnego. Szok i rozczarowanie, które nastąpiły po klęsce Praskiej Wiosny, oraz świadomość, że systemu komunistycznego nie da się zreformować i że ani ideologia, ani praktyka polityczna nie mogą doprowadzić do powstania społeczeństwa opartego na równości i wolności, wywarły wpływ na znaczną część węgierskiej inteligencji. Wniosek, jaki można było wyciągnąć z wydarzeń w Pradze, był taki, że era odgórných reform dobiegła końca, a „socjalizm z ludzką twarzą” nie ma szans na realizację. Od tej pory również aktywność reformatorskich komunistów była postrzegana inaczej: nie jako alternatywa, ale jako zjawisko

przejściowe między dwoma represyjnymi okresami. Potrzebna była zmiana strategii. Opozycja odeszła więc od krytyki alienacji i biurokratyzacji systemu na rzecz oddolnego domagania się praw człowieka i politycznej demokratyzacji. Ta nowa „ideologia” stanowiła również pomost pomiędzy różnymi tendencjami: marksistowskimi, niemarksistowskimi, niepodległościowymi i nacjonalistycznymi¹⁸. Minęło jednak dużo czasu, nim na tej podstawie wykształcił się ruch społeczny i jeszcze więcej, nim został on formalnie zinstytucjonalizowany.

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych można było mówić jedynie o nieformalnych grupach intelektualnych na Węgrzech. Działalność tych grup ograniczała się do tworzenia i omawiania różnych tekstów krytycznych wobec systemu. W 1972 roku György Bence, János Kis i György Márkus napisali pracę zatytułowaną *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* [Czy ekonomia krytyczna jest możliwa?], w której zakwestionowali teorię wartości nadwyżkowej Marksa i doszli do wniosku, że na podstawie wyłożonych przez niego zasad nie można zbudować dobrze funkcjonującego społeczeństwa. W 1973 roku Miklós Haraszti napisał książkę *Darabbert* [Praca na akord], w której podsumował swoje doświadczenia z pracy w Fabryce Ciągników „Czerwona Gwiazda” w budapeszteńskiej dzielnicy Kispest. Na koniec warto wspomnieć o książce Györgya Konráda i Ivána Szelényiego *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* [Droga intelektualistów do władzy klasowej], która opisywała system państwowego socjalizmu jako rządu klasy wyzyskującej. Władza odpowiedziała na te publikacje represjami. Oczywiście żaden z rękopisów nie mógł zostać opublikowany na Węgrzech

17. W tym samym czasie istniała już sformalizowana (zinstytucjonalizowana) organizacja Ruch, która nie była zresztą pierwszą tajną organizacją, gdyż te powstawały już przed 1956 rokiem. Ruch wyróżniał się liczebnością, programem i szeroko zakrojoną działalnością. Wyjątkowa była też skala represji stosowanych wobec jego członków po dekonspiracji. Zob. P. Byszewski, *Organizacja „Ruch” (1965–1970)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 3.
18. B. Trencsényi i in., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, Vol. 2: *Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond*, Part 2: 1968–2018, Oxford 2018, s. 94.
19. Książka *Czy ekonomia krytyczna jest możliwa?* nie doczekała się wznowienia. *Praca na akord* ukazała się na Zachodzie (po niemiecku) w 1975 roku, a po węgiersku wydano ją dopiero w 1980 roku w Paryżu. *Droga intelektualistów do władzy klasowej* ukazała się po węgiersku na Zachodzie w 1978 roku, a jej angielskie wydanie opublikowano rok później.

przed 1990 rokiem¹⁹. Autorzy byli ponadto zwalniani z pracy, otrzymywali niewielkie kary więzienia lub byli zmuszani do emigracji.

Obok tej grupy rozczarowanych filozofów marksistowskich, którzy coraz wyraźniej skłaniali się ku krytyce systemu, pojawili się powstańcy z roku 1956 (*ötven hatosok*), skazani na długie kary więzienia po jego zdławieniu i zwolnieni dzięki amnestii z 1963 roku. Należy jednak zauważyć, że między intelektualistami rozczarowanymi reżimem a uczestnikami powstania istniała różnica pokoleniowa. Trzon ruchu, który później stał się znany jako opozycja demokratyczna, stanowili ci, którzy nie mieli doświadczenia brutalnego porewolucyjnego odwetu. Ludzie ze starszego pokolenia, którzy przeżyli rok 1956, dołączyli do nich później²⁰. Wzrosła również aktywność pisarzy (zaliczanych do przedstawicieli tak zwanego ruchu ludowego²¹), a przede wszystkim humanistów, którzy – choć nie sprzeciwiali się otwarcie reżimowi i działali w ramach legalnych instytucji – występowali przeciwko oficjalnej ideologii i programowi partii. Ich działalność można określić mianem oporu kulturalnego²². Ta grupa pod koniec lat osiemdziesiątych zaczęła angażować się w działalność polityczną i aktywnie uczestniczyła w zmianie reżimu politycznego.

Używając terminologii partyjnej, można powiedzieć, że opozycja demokratyczna była zakazana (*tiltott*), a opór kulturalny tolerowany (*tűrt*). W rzeczywistości różnica między obiema grupami nie polegała tylko na tym, że prowadziły one działalność opozycyjną w różny sposób i przy użyciu różnych środków. Różniły się one także pod względem pochodzenia i wyznawanej ideologii. Opozycja demokratyczna składała się głównie z młodych radykalnych intelektualistów (socjologów, ekonomistów, filozofów) z Budapesztu, w tym wielu pochodzenia żydowskiego, którzy od drugiej połowy lat siedemdziesiątych coraz głośniejsze domagali się poszanowania praw obywatelskich i politycznych, a także sprzeciwiali się uciskowi Węgrów mieszkających poza granicami kraju. Grupa zwana ruchem ludowym składała się głównie z pisarzy, poetów, historyków, historyków kultury, dyrektorów wiejskich ośrodków kultury i nauczycieli szkolnych. Mieli oni raczej prawicowy światopogląd i trudno im było porozumieć się z członkami opozycji demokratycznej. W latach osiemdziesiątych było tylko kilku działaczy – na przykład Iván Bába i Sándor Csoóri – którzy należeli do grupy ludowców, ale sporadycznie współpracowali z opozycją demokratyczną.

20. Niestety węgierscy historycy do tej pory poświęcili niewiele uwagi początkom opozycji demokratycznej. Dotychczas ukazała się tylko jedna monografia podsumowująca ten temat. Zob. E. Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, I. kötet: *Monográfia*, Budapest 1995.
21. Tak zwany ruch ludowy (*népi mozgalom*) to radykalny prąd ideologiczny, literacki i artystyczny rozwijający się w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, którego oddziaływanie zaznaczyło się także po drugiej wojnie światowej. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych najbardziej znacząca polityczna frakcja oporu kulturalnego przejęła dziedzictwo ruchu ludowego, w wyniku czego doszło do utworzenia Węgierskiego Forum Demokratycznego. Dlatego organizację tę często określa się mianem ruchu ludowego. Jest to jednak określenie potoczne – i błędne – gdyż Forum było znacznie bardziej zróżnicowane ideowo.
22. Pojęcie „oporu kulturalnego” zapożyczyłem z międzynarodowego projektu COURAGE. Warto w tym miejscu zauważyć, że węgierski tytuł projektu brzmi „opór kulturalny i kontrkultura” [Kulturális ellenállás és ellenkultúra], podczas gdy w języku angielskim jest to „Cultural opposition” (a nie „Cultural resistance”). Podobnie w innych językach, w tym w polskim, w nazwie występuje „opozycja” zamiast „oporu”. Bardziej poprawne jest jednak stosowanie pojęcia „opór kulturalny”, ponieważ ten ogólniejszy termin obejmuje między innymi działalność nonkonformistów, artystów awangardowych, ruchów religijnych, inicjatyw obywatelskich, oddolnej edukacji, niezależnego ruchu wydawniczego, dysydentów, podziemnych zespołów punkowych i rockowych, osób kultywujących alternatywne style życia i wielu innych, którzy na różne sposoby sprzeciwiali się państwowemu socjalizmowi, ale nie weszli na drogę opozycji politycznej. Zob. B. Apor i in., *Cultural Opposition: Concepts and Approaches*, [w:] B. Apor, P. Apor, S. Horváth, *The Handbook of COURAGE Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*, Budapest 2018. Na temat projektu COURAGE zob. <http://pl.cultural-opposition.eu/> (dostęp: 20.03.2022).

Wydarzenia 1976 roku odegrały decydującą rolę w powiązaniu i ostatecznym zinstytucjonalizowaniu opozycji politycznej i oporu społecznego w Polsce. Po stłumieniu letnich strajków czterestu polskich intelektualistów utworzyło Komitet Obrony Robotników (KOR), pierwszą formalnie zinstytucjonalizowaną organizację opozycyjną w Europie Wschodniej, która udzielała robotnikom wsparcia prawnego i finansowego²³. W październiku, z okazji dwudziestej rocznicy rewolucji 1956 roku, z praktycznym programem wystąpił również Adam Michnik (jeden z liderów protestów z Marca 1968)²⁴. W eseju *Nowy ewolucjonizm* wskazał społeczeństwo jako adresata polityki opozycyjnej, argumentując, że jej program powinien być tworzony dla ludzi, a nie dla partii. Istota głoszonego przez Michnika nowego ewolucjonizmu opierała się na założeniu, że inteligencja mogła polegać na klasie robotniczej jako sile zdolnej wymusić na władzy zmiany, gdyż to właśnie robotnicy byli tą grupą społeczną, której władza najbardziej się obawiała. Autor nie określił ram instytucjonalnych dla tej współpracy, ale zasugerował utworzenie niezależnych związków zawodowych lub komitetów pracowniczych.

Po 1976 roku w Polsce powstawały kolejne organizacje opozycyjne: Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO), Ruch Młodej Polski i Konfederacja Polski Niepodległej (KPN). Powstała sieć nielegalnych wydawnictw, a istotnym forum umożliwiającym ekspresję wolności słowa stały się tak zwane uniwersytety latające. Ponadto z oporu

społecznego zrodziły się zinstytucjonalizowane organizacje opozycyjne. Robotnicy utworzyli Wolne Związki Zawodowe, a po zamordowaniu Stanisława Pyjasa powstał w Krakowie Studencki Komitet Solidarności. Wreszcie, 16 października 1978 roku arcybiskup krakowski Karol Wojtyła został wybrany papieżem, co miało ogromny wpływ na świadomość społeczną Polaków.

Na Węgrzech efekt mobilizujący wywołało przyjęcie w Helsinkach na przelocie lipca i sierpnia 1975 roku Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz – przede wszystkim – deklaracja Karty 77, ogłoszona przez czeską opozycję na początku 1977 roku. 34 węgierskich intelektualistów przyłączyło się do Karty kilka dni później. 25 października 1979 roku 254 węgierskich obywateli napisało do Jánoša Kádára z prośbą o interwencję w sprawie uwolnienia czechosłowackich opozycjonistów. Te solidarnościowe akcje były pierwszymi zakrojonymi na szeroką skalę demonstracjami węgierskiej opozycji. W tym czasie nie miała ona jeszcze opracowanych założeń ideowych ani planu działania. Doktryna praw człowieka była jedyną „ideologią”, która łączyła członków rodzącego się ruchu.

Pierwszą poważną akcją podjętą wspólnie przez intelektualistów krytycznych wobec systemu lub otwarcie mu się sprzeciwiających było przygotowanie pamiątkowego tomu²⁵ na siedemdziesiąte urodziny Istvána Bibó²⁶. W skład kolegium redakcyjnego wchodziłi byli członkowie Pokolenia 1956

23. Istnieje wiele dobrych prac na temat historii KOR-u. Zob. np. J. Lipski, *KOR. Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, wstęp A. Friszke, Warszawa 2006; A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Warszawa 2011; J. Skórzyński, *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.

24. Péter Kende, Krzysztof Pomian i Jiří Pelikán zorganizowali w Paryżu konferencję z okazji dwudziestej rocznicy rewolucji węgierskiej 1956 roku. Adam Michnik przygotował na tę okazję wykład pod tytułem „Nowy ewolucjonizm”, który zasadniczo zmienił sposób myślenia środkowoeuropejskiej opozycji. Pisemna wersja wykładu stała się najczęściej cytowanym tekstem opozycyjnym w regionie. Tekst ukazał się pierwotnie w 1977 roku w czasopiśmie emigracji polskiej w Paryżu. Wkrótce został on przetłumaczony na język węgierski i opublikowany w piśmie „Magyar Füzetek”, wydawanym w Paryżu przez węgierskie środowisko emigracyjne. Zob. A. Michnik, *Nowy ewolucjonizm*, „Aneks” 1977 nr 13–14; idem, *Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban*, „Magyar Füzetek” 1978, nr 1.

25. Redaktorzy chcieli opublikować tom oficjalnie w wydawnictwie Gondolat, jednak jego maszynopis nie został zaakceptowany. Zbiór esejów rozpowszechniano więc na Węgrzech w formie samizdatu.

26. Bibó był największym demokratycznym myślicielem politycznym XX wieku na Węgrzech. 4 listopada 1956 roku, jako minister w rządzie Imre Nagya, zaprotestował przeciwko radzieckiej interwencji wojskowej. Po przejęciu władzy przez Kádára został aresztowany

(Ferenc Donáth, Árpád Göncz, Alíz Halda), prominentni członkowie rodzącej się opozycji demokratycznej (János Kenedi, János Kis, György Bence), a także pisarze, redaktorzy i historycy (Sándor Csoóri, Zádor Tordai, Pál Réz, Jenő Szűcs). Było to zgromadzenie intelektualistów wywodzących się z różnych środowisk (jedna czwarta z nich to dawni więźniowie polityczni), o różnych światopoglądach i pochodzeniu, którzy oddali hołd Istvánowi Bibó, symbolowi węgierskiej demokracji. W tym okresie węgierscy intelektualiści tłumaczyli i czytali już pisma Jacka Kuronia, Adama Michnika i Václava Havla. Koncepcja nowego ewolucjonizmu padła na Węgrzech na podatny grunt także dlatego, że współbrzmiała ze słynnym programem Bibó, który postulował, by w każdym środowisku społecznym budować niezależne od władzy „małe kręgi wolności”. Te autonomiczne inicjatywy miały stanowić podstawę nowego systemu. Praca praktyczna była jednak o wiele trudniejsza z powodu całkowitego odpolitycznienia społeczeństwa. Niezależnie od tego, ile inspiracji i nadziei czerpali Węgrzy od Polaków, ci pierwsi mogli liczyć jedynie na umocnienie małych grup poza rozległą siecią formalnych instytucji²⁷.

Najważniejszym wydarzeniem na drodze do instytucjonalizacji działań opozycyjnych nad Dunajem stało się utworzenie Funduszu Pomocy Biednym (Szegényeket Támogató Alap (SZETA)) pod koniec 1979 roku. SZETA została założona przez studentów socjologa Istvána Keményego, który wyemigrował do Paryża w 1977 roku w celu podjęcia badań nad ubóstwem, które w reżimie Kádára stanowiło temat tabu. Kemény chciał zarazem nieść pomoc potrzebującym. W tym sensie SZETA była podobna do KOR-u – była oddolnym,

samoorganizującym się stowarzyszeniem na rzecz pomocy zmarginalizowanym grupom społecznym. Z drugiej strony nie była ona tak dalece zinstytucjonalizowana jak KOR lub ROPCiO, nie wybierała rzeczników i zarządu, nie wydawała także własnej gazety. Niemniej jednak SZETA stała się najważniejszą nieformalną organizacją opozycyjną na Węgrzech na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Emigracja Istvána Keményego zapewniła jej międzynarodowe poparcie i rozgłos, gdyż pracował on nie tylko jako redaktor paryskiego pisma „Magyar Füzetek”, założonego przez Pétera Kendego na wzór polskiego „Aneksu”, ale także jako pracownik Radia Wolna Europa²⁸.

W latach 1976–1980 w Polsce powstał zatem instytucjonalny system opozycji politycznej i oporu społecznego, na Węgrzech zaś w tym czasie dopiero organizowały się pierwsze nieformalne akcje i grupy.

Rok 1980 był kolejnym punktem zwrotnym. Wraz z utworzeniem Solidarności powstał masowy ruch, który nominalnie i prawnie funkcjonował jako związek zawodowy, ale w rzeczywistości – przy wsparciu Kościoła – starał się reprezentować wszystkie odłamy opozycji politycznej i oporu społecznego w Polsce. Należy podkreślić, że ten okres w Polsce to już nie tylko czas opozycji zinstytucjonalizowanej, ale również opozycji legalnej. Solidarność, Niezależne Zrzeszenie Studentów czy NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” mogły działać legalnie, ale oczywiście nie wszystkie organizacje opozycyjne były uznawane przez władze, co potwierdza na przykład sprawa uwięzienia przywódców KPN. Na Węgrzech opozycja przywiązywała wielką wagę do tej zmiany i była pełna nadziei. To dlatego opozycjni myśliciele wszystkich nurtów sympatyzowali

i skazany na dożywotnie więzienie. Zwolniono go na mocy amnestii w 1963 roku. Po polsku ukazały się następujące jego teksty: I. Bibó, *Kwestia żydowska*, [tłum. z węg. i wstęp J. Snopek], Warszawa 1993; idem, *Eseje polityczne*, przeł. oprac. i wstępem opatrzył J. Snopek, Kraków 2012. Zob. też F. Tyszka, *Węgierskie impasy historyczne na tle europejskiego rozwoju społecznego w ujęciu Istvána Bibó*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, t. 49, nr 1.

27. J. Kis, *Gondolatok a Közéletvörösi*, „Beszélő” 1982, 3. sz.

28. O ubóstwie węgierskiej historiografii świadczy chociażby to, że nie powstało jak dotąd żadne obszerne studium czy monografia na temat działalności SZETA. Zob. E. Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988)*..., s. 176–179.

z Solidarnością i uważnie śledzili wydarzenia w Polsce. Ten okres był na Węgrzech czasem nieformalnej instytucjonalizacji opozycji: powstania wolnych uniwersytetów na wzór wcześniejszego modelu polskiego²⁹, pierwszych redakcji samizdatu³⁰, rosnącej widoczności represjonowanych małych wspólnot kościelnych, pierwszych otwarcie opozycyjnych grup artystycznych i zespołów alternatywnych.

Po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce zmieniły się również warunki działalności opozycyjnej. Legalny ruch Solidarności został zastąpiony przez grupy działające nielegalnie, a opozycja ponownie uległa rozdrobnieniu. Zmiana polegała nie tylko na tym, że polska opozycja stała się bardziej zróżnicowana pod względem światopoglądu, strategii politycznych i środków realizacji celów, ale także na tym, że pojawiło się nowe pokolenie opozycjonistów, zainteresowanych takimi kwestiami jak zmniejszanie napięć międzynarodowych, demilitaryzacja, ochrona środowiska itp. Stan wojenny w Polsce nie wpłynął na rozwój opozycji węgierskiej, która kontynuowała swoją pracę. Należy podkreślić, że opozycja demokratyczna była nadal nieoficjalną grupą osób o luźnych powiązaniach. Nie miała formalnych członków ani wybranych przywódców, choć oczywiście główni działacze SZETA czy członkowie kolegium redakcyjnego pisma „Beszélő” byli znani i w większości postrzegani jako liderzy opozycji demokratycznej³¹.

W połowie lat osiemdziesiątych w obu krajach na scenie pojawiło się nowe pokolenie opozycji.

W Polsce najbardziej znaczącym ruchem, obok różnych niezależnych organizacji uniwersyteckich, był Ruch Wolność i Pokój. Na Węgrzech natomiast jeszcze w latach siedemdziesiątych powołano unikalną formę szkolenia, czyli Naukowe Koła Akademickie (Szakkollégiumok). Studenci dokształcali się w nich poza systemem szkolnictwa wyższego, a ich inicjatywę cechowała wrażliwość na problemy społeczne i samodzielna oraz spójna organizacja. Mieli też dwa prawzory. Z jednej strony Kolegia Ludowe³², które dały szansę awansu przede wszystkim utalentowanej młodzieży ze środowisk wiejskich czy też znajdującej się w niekorzystnej sytuacji materialnej. Z drugiej strony – powstałe dla młodej elity w XIX wieku Eötvös Collegium w Budapeszcie, które było wzorowane na angielskich *college'ach* i kontynuowało swoją działalność po drugiej wojnie światowej. Na początku lat siedemdziesiątych na Uniwersytecie Ekonomicznym w Budapeszcie powstało Kolegium László Rajka – jego patron był węgierskim ministrem spraw wewnętrznych, straconym w 1949 roku. Następnie, w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych na Wydziale Prawa Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa, powstało Kolegium Istvána Bibó, a nowe kolegia powstały także na Uniwersytecie Ekonomicznym. Podobne instytucje pojawiły się również w Peczcu i Segedynie.

Instytucjonalizacja węgierskiej opozycji dała się wyraźniej zaobserwować w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Wówczas to pisarze (ludowcy) próbowali wykorzystać Węgierski Związek Pisarzy

29. Sándor Szilágyi, były organizator wolnych uniwersytetów, zaprzeczył w swoich wspomnieniach, by przy organizacji latającego uniwersytetu korzystano z modelu polskiego. Na Węgrzech istniała oczywiście tradycja organizowania seminariów w domach prywatnych, jednak w dokumentach i w relacjach innych uczestników spotkań wyraźnie podkreślano wpływy polskie. Także węgierskie służby bezpieczeństwa wyraźnie odnotowywały wzorowanie się na „polskim modelu”. Zob. S. Szilágyi, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*, Budapest 1999; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.5. 0-19764/3.
30. Na ten temat zob. G. Danyi, *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában*, „Múltunk” 2019/4. szám; idem, „Otwarte okna dookoła”. *O powodach późniejszego pojawienia się samizdatu na Węgrzech*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 4. pod red. T. Kozłowskiego, J. Olaszka i G. Wołka, Warszawa 2019.
31. Na temat debat toczonych wewnątrz opozycji węgierskiej i roli dziennika „Beszélő” zob. M. Mitrovits, *Polski wpływ...*; A. Bozóki, *Opozycja demokratyczna na Węgrzech...* Na temat historii opozycji demokratycznej zob. zbiór wspomnień *Wracanie wolności* (tłum. K. Wilamowska, „Karta” 2017, nr 90).
32. Pierwsze Kolegium Ludowe (Népi Kollégium) powstało w 1939 roku. Po wojnie powstało natomiast kilka Kół Ludowych. W 1949 roku zostały one zniesione.

do stworzenia alternatywnego forum przeciwko władzom. To przedsięwzięcie się nie powiodło. W 1985 roku założyli też Fundację im. Gábor Bethlena, ale ich aktywność nie została wsparta ani przez opór społeczny, ani działania Kościoła. W tym samym roku różne grupy – w tym opozycja demokratyczna i ludowcy – doprowadziły do wspólnego spotkania dyskusyjnego w Monor (miasteczko pod Budapesztem), a w 1987 roku czołowi myśliciele opozycji demokratycznej opublikowali dokument zatytułowany „Umowa społeczna” na łamach „Beszélő”. Wkrótce potem ludowcy i inni intelektualiści wykorzystujący strategię oporu kulturalnego założyli w miejscowości Lakitelek Węgierskie Forum Demokratyczne (Magyar Demokrata Fórum (MDF)), pierwszą (pół)legalną, formalną instytucję opozycyjną.

Po wskazaniu różnic między polską i węgierską opozycją czas zapytać, jak wyglądały ich kontakty; jak kształtowały się ich relacje i jakie było ich ideologiczne, teoretyczne i praktyczne podłoże.

Ideologia, program, strategia

Dla członków węgierskiej opozycji demokratycznej główną ideologiczną wytyczną była ochrona praw człowieka i obywatela sformułowana w Karcie-77. Jako program – pomimo faktu, że na Węgrzech nie można było spodziewać się żadnego oporu społecznego – przyjęli oni esej Adama Michnika *Nowy ewolucjonizm*³³. W związku z tym grupa ta poszukiwała kontaktów przede wszystkim z KOR-em, a następnie z Solidarnością, a także z niezależnymi pismami (głównie „Krytyka”) i wydawnictwami (głównie NOWĄ i Kręgiem). Węgierska opozycja demokratyczna była nie tylko bliska KOR-owi światopoglądowo, ale też zainteresowana doświadcz-

niami podziemnej pracy. Opozycjni intelektualiści zostali wykluczeni przez węgierski reżim, wielu z nich na początku lat siedemdziesiątych znalazło się na marginesie. Nie mogli podjąć oficjalnej pracy, ale nie stronili od pracy w podziemiu, konspiracji i wydawania samizdatu. Wyraźnie potępili fałszywy kompromis narzucony społeczeństwu przez reżim Kádára, z którym otwarcie się konfrontowali. W tym sensie węgierska opozycja demokratyczna była polityczną opozycją wobec reżimu³⁴.

Z kolei dla intelektualistów aktywnych w zakresie oporu kulturalnego – pisarzy-ludowców, poetów, historyków, historyków literatury i kultury – którzy nie wyrzekali się otwarcie kompromisu społecznego narzuconego przez Kádára, pracowali w legalnych instytucjach i obawiali się o swoją egzystencję, nielegalna działalność opozycyjna nie była atrakcyjna. W obliczu oficjalnej ideologii internacjonalistycznej i postawy władz nieczułych na kwestie narodowego losu grupy te odegrały jednak ważną rolę i zaspokoily istniejącą potrzebę społeczną, skupiając się na tabu narodowych tragedii (na przykład konsekwencjach pokoju w Trianon). Grupy te dążyły do omówienia węgierskiej sprawy narodowej w kontekście środkowoeuropejskim, do przedstawienia wspólnoty losu, która łączyła narody tego regionu, a tym samym do rozwinięcia tożsamości środkowoeuropejskiej, która wykraczała poza jattański porządek świata. Intelektualiści wyrażali swoje poglądy na łamach legalnych gazet i w oficjalnych instytucjach oraz wykorzystywali narzędzia umiarkowanego nacisku. Członkowie tej grupy nawiązywali w Polsce kontakty głównie z Klubami Inteligencji Katolickiej, redakcjami pism katolickich („Tygodnik Powszechny”, „Więź”) oraz kołami literackimi³⁵.

33. Michnik argumentował, że zadaniem opozycji jest zaproponowanie społeczeństwu programu. Społeczeństwo było bowiem jedyną siłą, która mogła wyrzucić nacisk na rząd i skłonić go do ustępstw. Dlatego węgierska opozycja demokratyczna, jako mała autonomiczna grupa, próbowała „oświecić” niezadowoloną część społeczeństwa poprzez kanały drugiej sfery publicznej (drugiego obiegu).

34. Zob. E. Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988)*, I.-III. kötet, Budapest 1995.

35. Zob. P. Szeredi, *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987-1989*, Pilisszentkereszt 2018; A. Szalai, *A múltból jelen, a jelenből jövő. Szélfegyvetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*, Lakitelek 2017.

Trzecią z grup zaangażowanych w stosunki węgiersko-polskie było Kolegium Bibó, złożone ze studentów prawa. Młodzi ludzie interesowali się głównie kwestią rozbrojenia, demilitaryzacją Europy, ochroną środowiska i sprawami młodzieży. Nie dziwi więc, że w Polsce nawiązali kontakt z działaczami Ruchu Wolność i Pokój, który zajmował się podobnymi kwestiami, oraz z niezależnymi organizacjami uniwersyteckimi. Studenci Kolegium Bibó, wykorzystując swoją autonomię, redagowali półlegalne publikacje i organizowali także wydarzenia. W późniejszym okresie nie stronili też od akcji społecznych i demonstracji ulicznych³⁶.

Wspólne działania

Należy podkreślić, że większość pierwszych działań węgierskiej opozycji demokratycznej była związana z Polską. Latem 1981 roku działacze SZETA zorganizowali nad Balatonem obóz letni dla polskich dzieci znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej. Biuro Solidarności Regionu Mazowsze pomogło w ich rekrutacji, a podróż i wyżywienie zorganizowała i opłaciła SZETA. Mimo że obóz był legalny, węgierska policja stale go zakłócała, a Wojciech Maziarski, Polak studiujący w Budapeszcie, który uczestniczył w obozie jako tłumacz, otrzymał od władz zakaz wjazdu na Węgry. SZETA planowała zorganizować kolejny obóz dla polskich dzieci w 1982 roku, ale Ministerstwo Spraw Wewnętrznych nie dopuściło do realizacji tej inicjatywy. Po wpro-

wadzeniu stanu wojennego udało się natomiast zebrać i dostarczyć do Warszawy pomoc humanitarną³⁷.

Pierwsza demonstracja uliczna opozycji demokratycznej odbyła się 30 sierpnia 1982 roku pod pomnikiem Józefa Bema w Budapeszcie, a okazją do niej była druga rocznica podpisania porozumień sierpniowych. Akcja ta była całkowicie nielegalna, a jej organizatorzy (László Rajk, Bálint Nagy, Gábor Demszky i Miklós Haraszti) zostali aresztowani rano w dniu wydarzenia. Oświadczenie skierowane do Polaków nie mogło zostać odczytane, ale później opublikowano je zarówno w węgierskim, jak i polskim drugim obiegu³⁸. Oświadczenia o wzajemnej solidarności stały się odtąd stałym elementem współpracy. 23 października 1984 roku organizacje Wolność – Sprawiedliwość – Niepodległość³⁹, Wyzwolenie⁴⁰ i Niepodległość⁴¹ opublikowały deklarację w rocznicę rewolucji węgierskiej 1956 roku⁴². Dwa lata później, w trzydziestą rocznicę rewolucji, węgierska opozycja demokratyczna zaapelowała do swoich polskich, czeskich, słowackich i wschodniemieckich przyjaciół o przyłączenie się do upamiętniania tego wydarzenia. Apel i znacząca liczba podpisów zostały opublikowane w kilku tytułach węgierskiej i polskiej prasy niezależnej⁴³. 15 marca 1988 roku Solidarność Walcząca opublikowała apel w rocznicę rewolucji węgierskiej 1848 roku, a 23 października Solidarność upamiętniła węgierski rok 1956⁴⁴.

Węgierska opozycja kulturalna wykorzystywała fakt, że między pierwszym a drugim obiegiem

36. Do tej pory nie powstało naukowe opracowanie historii Kolegium Bibó.

37. Zob. M. Mitrovits, *Tiltott kapsolat. A magyar-lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*, Budapest 2020, s. 98–105, 128–132.

38. W języku polskim: „Krytyka” 1982, nr 13–14; w języku węgierskim: „Beszélő” 1982, 4. sz.

39. Powstałe w 1981 roku Kluby Rzeczypospolitej Samorządnej „Wolność – Sprawiedliwość – Niepodległość” nawiązywały do tradycji lewicy niepodległościowej spod znaku Polskiej Partii Socjalistycznej oraz do ruchu ludowego. Za cel i kryterium działania uznawały etykę chrześcijańską.

40. Wyzwolenie to niepodległościowa grupa opozycyjna założona w styczniu 1984 roku.

41. Niepodległość to poprzedniczka Liberalno-Demokratycznej Partii „Niepodległość”. Od 1984 roku organizacja wydawała czasopismo „ABC”, które zajmowało się problematyką środkowoeuropejską.

42. „Nowa Koalicja” 1985, nr 1.

43. Na Węgrzech: „Beszélő” 1986, 3. sz.; „Demokrata”, 23.10.1986; w Polsce: „Tygodnik Mazowsze” 1986, nr 185, „Nowa Koalicja” 1987, nr 3.

44. „Demokrata” 1988, 4. sz. i 11. sz.

istniała sfera pośrednia⁴⁵, w której można było podejmować dość istotne działania wymierzone w reżim. Pierwsza znacząca akcja miała miejsce w 1986 roku, kiedy to Csaba György Kiss, József Zsigmond Nagy i István Kovács zredagowali tom z okazji siedemdziesiątych urodzin krakowskiego historyka prof. Wacława Felczaka⁴⁶. Teksty składające się na publikację utworzyły kilka działów tematycznych: kwestia narodowa w dziewiętnastowiecznej Kotlinie Panońskiej, region Europy Środkowej, tożsamość narodowa, polsko-węgierskie stosunki historyczne i kulturowe oraz literatura polska XX wieku. Idea Europy Środkowej przeżywała wówczas swój renesans, a mimo to esej Milana Kundery *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* czy rozdział *Polacy i Rosjanie* z książki *Rodzinną Europą* Czesława Miłosza mogły ukazać się w krajach środkowoeuropejskich jedynie w drugim obiegu. Wobec tego tom wręczony Felczakowi podczas uroczystości na Uniwersytecie Jagiellońskim stanowił jeden z najbardziej znaczących osiągnięć legalnego oporu kulturowego.

Inną znaczącą akcją było uhonorowanie Zbigniewa Herberta. Założona w 1985 roku Fundacja im. Gábor Bethlena jako jedna z pierwszych zdecydowała się uhonorować poetę. Herbert, mieszkający wówczas w Paryżu, bał się przyjechać do Budapesztu z uwagi na możliwą ekstradycję do Polski. W Budapeszcie reprezentował go Tadeusz Szyma, redaktor „Tygodnika Powszechnego”, który w jego imieniu odebrał nagrodę. Uroczystość jej

wręczenia odbyła się 2 listopada 1987 roku w Sali Ceremonialnej Biblioteki Narodowej. Imre Sinkovits – jeden z najważniejszych aktorów węgierskich tej epoki – recytował wiersz poety *Węgram*, po czym laudację wygłosił Sándor Csoóri, nieformalny lider ludowców w latach osiemdziesiątych, który przywiatał zgromadzonych fragmentami esejów Kundery. Csoóri mówił, że w czasie drugiej wojny światowej Europa załamała się i poniosła klęskę. Od tego czasu odbudowała takie wartości jak wolność i dobrobyt, ale jej kultura wciąż nie odniosła sukcesu. Europa Środkowa, która nigdy nie była w stanie stać się w pełni częścią Europy, czuje jednak, że może odnowić tę europejską kulturę w sobie. Oto romantyczna idea, której jednym z najważniejszych przedstawicieli był według Csoóriego Herbert⁴⁷.

Jak wspominałem, w działania Ruchu Wolność i Pokój zaangażowani byli przede wszystkim studenci Kolegium Bibó. W maju 1987 roku delegacja studentów wzięła udział w międzynarodowym seminarium „Pokój międzynarodowy i porozumienia helsińskie”, zorganizowanym w Warszawie, a zainicjowanym przez Sieć Dialogu Wschód–Zachód⁴⁸. W konferencji wzięło udział dwustu polskich i około pięćdziesięciu zagranicznych gości, w tym studenci z Kolegium Bibó (Viktor Orbán i László Kövér) pod kierownictwem Ferenc Mészlivetza. Paszportu nie otrzymał natomiast działacz opozycji János Kis, który wysłał list powitalny do seminarium⁴⁹. Wydarzenie to wywarło duży wpływ na młodych węgierskich studentów, którzy zorganizowali jego drugą

45. Innymi słowy, między publikacjami oficjalnymi a literaturą nielegalną istniała „przestrzeń pośrednia”, w której można było wyrażać niezależne, autonomiczne opinie. Okazją do tego były między innymi spotkania pisarzy z czytelnikami, nieformalne koła dyskusyjne, konferencje i czasopisma literackie wydawane na prowincji itd.

46. *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*, szerk. Cs. Gy. Kiss, I. Kovács, J. Zs. Nagy, Budapest 1986.

47. S. Csoóri, *Zbigniew Herbertről. A Bethlen Alapítvány díjazottjáról*, [w:] „...egyenesen szembenézni a sorssal...”. *Magyar írók Zbigniew Herbertről*, szerk. Cs. Gy. Kiss, Z. Zimonyi, Budapest 2008, s. 90.

48. Sieć Dialogu Wschód–Zachód wyrosła z ruchu na rzecz europejskiego rozbrojenia nuklearnego w 1984 roku. Jej pomysłodawcą i organizatorem był zachodnioniemiecki polityk Partii Zielonych Dieter Esche. Sieć była niezależną inicjatywą obywatelską, nieposiadającą formalnej organizacji czy kierownictwa. Zaangażowany w jej działalność był Ferenc Mészlivetz. Zob. F. Mészlivetz, *Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör*, [w:] K. Bossányi, *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989, s. 98–99.

49. Zob. J. Kis, *Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw*, „Bulletin of the European Network for East–West Dialogue”, September 1987, No. 44.

odstunę w Kolegium Bibó w listopadzie 1987 roku. Wzięto w nim udział ponad stu uczestników, w tym Jacek Czapotowicz, który reprezentował Ruch Wolność i Pokój. Było to znaczące wydarzenie, bowiem po raz pierwszy od czasu spotkania w Monor prominentni członkowie opozycji demokratycznej i niezależni intelektualści wzięli udział we wspólnej konferencji. Dzięki temu uznanie w kręgach opozycji i za granicą zyskali uczeni z Kolegium Bibó⁵⁰.

Głównymi tematami dwudniowego seminarium były znaczenie i wpływ reform nowego sekretarza generalnego KPZR Michaiła Gorbaczowa na politykę europejską oraz kwestia rozbrojenia i demokratyzacji bloku wschodniego. W deklaracji przyjętej na zakończenie konferencji wskazano następujące cele: 1) stworzenie pozytywnej tożsamości ogólnoeuropejskiego ruchu demokratycznego; 2) demilitaryzacja Europy i poszanowanie wolności sumienia; 3) wycofanie obcych wojsk ze wszystkich krajów Europy Wschodniej i Zachodniej, likwidacja baz wojskowych i zniesienie podziału świata na bloki; 4) ochrona środowiska naturalnego; 5) wspieranie rozwoju aktywnego społeczeństwa obywatelskiego, poszanowanie praw jednostki i prawa do tworzenia niezależnych grup, stowarzyszeń i organizacji⁵¹. Przygotowanie konferencji było ważnym wkładem w instytucjonalizację Kolegium Bibó jako organizacji młodzieżowej.

Solidarność Polsko-Węgierska

Na szczególną uwagę zasługuje Solidarność Polsko-Węgierska, gdyż był to jedyny zinstytucjonalizowany kanał relacji polskiej i węgierskiej opozycji,

w którym uczestniczyły wszystkie nurty opozycyjne obu krajów i który działał zarówno na terenie Polski, jak i Węgier.

Historia Solidarności Polsko-Węgierskiej sięga 26 października 1986 roku, kiedy to w Podkowie Leśnej odstunęto pierwszą w obozie wschodnim tablicę upamiętniającą rewolucję węgierską⁵². Pomysł ulokowania tablicy w miejscowym kościele św. Krzysztofa wyszedł od mieszkającego w Polsce Ákosa Engelmayera⁵³. Engelmayer wiedział, że pamięć o rewolucji węgierskiej jest w Polsce wciąż żywa, sam zresztą wygłosił na jej temat dziesiątki wykładów dla Polaków w prywatnych domach. Zwrócił się do księdza Leona Kantorskiego, który zgodził się umieścić w kościele tablicę z napisem w dwóch językach: „Poległym i zamordowanym w 30. rocznicę powstania węgierskiego”. Na mszy, która była centralnym wydarzeniem obchodów, zebrało się co najmniej dwa tysiące osób, a porządku pilnowała młodzież w czerwonych, białych i zielonych opaskach. Na tę okazję nad ołtarzem został rozciągnięty herb Kossutha namalowany na dużym prześcieradle, a Wojciech Frazik, historyk z Krakowa, wygłosił wykład o rewolucji węgierskiej. Obchodom towarzyszyła wystawa fotograficzna oraz specjalna dwujęzyczna samizdatowa publikacja *Mi és Ti - My i Ty*, pod redakcją Györgya Gömöriego. W tomie znalazły się wiersze o rewolucji węgierskiej autorstwa między innymi Gyuli Illyésa, Györgya Petriego, Sándora Csoóriego, Adama Ważyka, Wiktora Woroszyńskiego i Zbigniewa Herberta.

Po odstunieniu tablicy pamiątkowej pojawił się pomysł założenia Solidarności Polsko-Węgierskiej. Zorganizowanie spotkania zajęło jednak ponad dwa

50. Seminarium zostało zrelacjonowane w „Beszélő” (1987, 4. sz., s. 148–150). Na jego temat pisali też sami organizatorzy. Zob. Gy. Benda, V. Orbán, *Kelet-Magyarországi talákozások*, „Századvég” 1987, 4.–5. sz., s. 210–216. Zob. też F. Miszlivetz, *ibidem*, s. 99–100. Na polecenie kierownictwa partii administracja uniwersytecka zakazała zorganizowania konferencji i chociaż w ostatniej chwili zakaz cofnięto, konferencja nie odbyła się w budynku Kolegium Bibó, lecz w jednej ze szkół podstawowych, którą w międzyczasie udało się znaleźć organizatorom.

51. Open Society Archives, HU OSA, 300-40-1 Box 250, Budapest Declaration, 22.10.1987.

52. Zob. „A Hírmondó” 1987, 2. sz.

53. Engelmayer od 1962 roku mieszka w Warszawie. Był członkiem Solidarności i warszawskim kontaktem węgierskiej opozycji, jednak najbardziej przysłużył się omawianemu tu ruchowi oporu kulturalnego.

lata – w końcu odbyło się ono 18 lutego 1989 roku w obecności jednego działacza opozycji z Węgier. Géza Buda pojechał do Warszawy i po szybkiej naradzie skontaktował się telefonicznie z węgierską opozycją, prosząc o sporządzenie listy osób, które miałyby zostać uwzględnione jako założyciele organizacji⁵⁴. Następnego dnia lista dotarła do Warszawy, zawierała jednak tylko jedenaście nazwisk. Nie było wśród nich najwybitniejszych postaci opozycji demokratycznej, a także głównych organizatorów oporu kulturalnego. Przypuszczalnie stało się tak dlatego, że w tym czasie wszyscy byli albo zajęci zmianą reżimu i nie uważali tej organizacji za szczególnie ważną, albo przebywali za granicą, więc nie można było się z nimi skontaktować. Natomiast po stronie polskiej wśród założycieli znalazły się najwybitniejsze postaci opozycji: Zbigniew Bujak, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Józef Lipski, Janusz Onyszkiewicz, znany z przyjaznego stosunku do opozycji węgierskiej ks. Leon Kantorski oraz Wiktor Woroszyński. Grupa powstała pod kierownictwem Gézy Budy (Budapeszt), Wojciecha Maziarskiego (Warszawa) i Andrzeja Szczęśniaka (Wrocław). Podczas uroczystości inauguracyjnej na ścianie kościoła w Podkowie Leśnej umieszczono replikę wspomnianej wyżej granitowej tablicy pamiątkowej, odsłoniętej 23 października 1986 roku, a następnie ukrytej i – przypadkowo – potamanej.

Założyciele Solidarności Polsko-Węgierskiej zwrócili się do obywateli obu narodów w deklaracją, w której stwierdzili, że świadomi wspólnego losu po zakończeniu drugiej wojny światowej, pamiętając o wielowiekowych stosunkach polsko-węgierskich, tworzą Solidarność Polsko-Węgierską, której głównym celem jest wspólna praca na rzecz wielowymiarowego zbliżenia obu narodów. W deklaracji opowiedzieli się za podstawowymi wartościami kultury europejskiej, demokracją, prawami człowieka i obywatela oraz wewnętrzną

i zewnętrzną suwerennością narodów. Stwierdzili również, że Solidarność Polsko-Węgierska nie jest organizacją sympatyzującą z żadną partią, lecz jest otwarta dla wszystkich, którzy uznają jej wartości, bez względu na ich światopogląd i przynależność polityczną⁵⁵. We wrześniu 1989 roku Solidarność Polsko-Węgierska uruchomiła także gazetę „Biuletyn Węgierski – Magyar Közlöny”; ostatecznie ukazał się tylko jeden jej numer.

Polscy działacze Solidarności Polsko-Węgierskiej uczestniczyli w pierwszym krajowym zjeździe Węgierskiego Forum Demokratycznego w marcu 1989 roku i przemawiali podczas obchodów święta narodowego 15 marca. W czerwcu 1989 roku wzięli udział w ponownym pogrzebie Imre Nagya i innych męczenników powstania węgierskiego oraz złożyli wieniec na ich grobie. Uczestniczyli także w drugim krajowym zjeździe MDF w październiku 1989 roku oraz – 23 października – w uroczystości pod pomnikiem Józefa Bema, podczas której przemawiał Wiktor Woroszyński. Można stwierdzić, że Solidarność Polsko-Węgierska funkcjonowała raczej jako zinstytucjonalizowany kanał dla polskich kontaktów MDF w 1989 roku. Dużą rolę w tym przedsięwzięciu odegrał Ákos Engelmayer, który był warszawskim kontaktem MDF⁵⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.5. 0-19764/3. Open Society Archives, HU OSA, 300-40-1 Box 250, Budapest Declaration, 22.11.1987.

Relacje

Relacja Gézy Budy, Budapeszt, 25.09.2018.

Prasa

„A Hirmondó” 1987, 2. sz.

54. Relacja Gézy Budy, Budapeszt, 25.09.2018 (w zbiorach autora).

55. *Deklaracja założycielska Solidarności Polsko-Węgierskiej*, „Biuletyn Węgierski – Magyar Közlöny”, 15.09.1989.

56. Po zwycięstwie wyborczym MDF w 1990 roku Engelmayer został ambasadorem Węgier w Warszawie.

Benda Gy., Orbán V., *Kelet-Nyugati találkozó*, „Századvég” 1987, sz. 4.–5.
 „Beszélő” 1982, 3. sz.; 1982, 4. sz.; 1986, 3. sz.; 1987, 4. sz.
Deklaracja założeń Solidarności Polsko-Węgierskiej, „Biuletyn Węgierski – Magyar Közlöny”, 15.09.1989.
 „Demokrata”, 23.10.1986; 1988, 4. sz.; 1988, 11. sz.
 Kis J., *Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw*, „Bulletin of the European Network for East–West Dialogue”, September 1987, No. 44.
 „Krytyka” 1982, nr 13–14.
 „Nowa Koalicja” 1985, nr 1; 1987, nr 3.
 „Tygodnik Mazowsze” 1986, nr 185.

Wspomnienia

Wracanie wolności, tłum. K. Wilamowska, „Karta” 2017, nr 90.

Literatura

Apor B., Apor P., Horváth S., Scheibner T., *Cultural Opposition: Concepts and Approaches*, [w:] B. Apor, P. Apor, S. Horváth, *The Handbook of COURAGE Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*, Budapest 2018.
 „Arcana” 2000, nr 5; 2001, nr 2.
 Bauman Z., *Socjalizm drugiego pokolenia*, „Aneks” 1973, nr 2.
 Bibó I., *Eseje polityczne*, przeł. oprac. i wstępem opatrzył J. Snopek, Kraków 2012.
 Bibó I., *Kwestia żydowska*, [tłum. z węg. i wstęp J. Snopek], Warszawa 1993.
 Bozóki A., *Opozycja demokratyczna na Węgrzech: dyskusje programowe*, tłum. S. Kowalski, „Wolność i Solidarność” 2012, nr 3.
 Byszewski P., *Organizacja „Ruch” (1965–1970)*, „Dzieje Najnowsze” 2018, t. 50, nr 3.
 Csizmadia E., *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, I.–III. kötet, Budapest 1995.
 Csizmadia E., *The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. Intersections*, „East European Journal of Society and Politics” 2015, Vol. 1, No. 4.
 Csizmadia E., *Węgierska opozycja w epoce Jánoša Kádára. Zewnętrzne przykłady i strategia polityczna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 2, pod red. T. Kozłowskiego i J. Olszka, Warszawa 2014.
 Csoóri S., *Zbigniew Herbertről. A Bethlen Alapítvány díjazottjáról*, [w:] „...egyenes szembenézni a sorssal...”. *Magyar írók Zbigniew Herbertről*, szerk. Cs. Gy. Kiss, Z. Zimonyi, Budapest 2008.

Danyi G., *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában*, „Múltunk” 2019/4. szám.

Danyi G., *„Otwarte okna dookoła”. O powodach późniejszego pojawienia się samizdatu na Węgrzech*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 4. pod red. T. Kozłowskiego, J. Olszka i G. Wołka, Warszawa 2019.

Danyi G., Vignvári A., *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*, „Replika” 2019, sz. 10.
 Friszke A., *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Warszawa 2011.

Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára, szerk. Cs. Gy. Kiss, I. Kovács, J. Zs. Nagy, Budapest 1986.

Jaros D., *The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat*, [w:] *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. by C. Iordachi and A. Bauerkämper, Budapest 2014.

Junes T., *Student Politics in Communist Poland. Generations of Consent and Dissent*, Lanham 2015.

Kamiński Ł., *Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja*, [w:] *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*, red. J. Neja, Warszawa 2005.

Kamiński Ł., Błażek P., Majewski G., *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej*, Warszawa 2009.

Kende P., *Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?*, [w:] *Évkönyv XI. 2003 – Magyarország a jelenkorban*, Budapest 2003.

Kochanowski J., *Rewolucja międzypowstaniowa. Polska 1956–1957*, Kraków 2017.

Kochanowski J., *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2015.

Laczó F., *Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarność and the Polish Crisis of 1980–81*, „Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History” 2012, No. 1.
 Lipski J., *KOR. Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, wstęp A. Friszke, Warszawa 2006.

Michnik A., *Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban*, „Magyar Füzetek” 1978, sz. 1.

- Michnik A., *Nowy ewolucjonizm*, „Aneks” 1977, nr 13–14.
- Miszlivetz F., *Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör*, [w:] K. Bossányi, *Szólampórá. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989.
- Mitrovits M., *Polski wpływ na proces kształtowania się opozycyjnych partii politycznych na Węgrzech (1981–1989)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 33.
- Mitrovits M., *Tiltott kapcsolatok. A magyar-lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*, Budapest 2020.
- Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 1–2, pod red. T. Kozłowskiego i J. Olaszka, Warszawa 2011–2014.
- Przeperski M., *Początek końca. Społeczne uwarunkowania działalności opozycji politycznej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech w drugiej połowie lat siedemdziesiątych*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. 2, pod red. T. Kozłowskiego i J. Olaszka, Warszawa 2014.
- Skórzyński J., *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.
- Szalai A., *A múltból jelen, a jelenből jövő. Szélgyszetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*, Lakitelek 2017.
- Szeredi P., *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*, Pilisszentkereszt 2018.
- Szilágyi S., *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*, Budapest 1999.
- Tabajdi G., *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963*, Budapest 2013.
- Tischler J., *I do szabli... Polska i Węgry. Punkty zwrotne w dziejach obu narodów w latach 1956 oraz 1980–1981*, przetł. B. Héjj, Warszawa 2001.
- Trencsényi B., Kopeček M., Gabrijelčić L., Falina M., Baár M., Janowski M., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, Vol. 2: *Negotiating modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond*, Part 2: *1968–2018*, Oxford 2018.
- Tyszka F., *Węgierskie impasy historyczne na tle europejskiego rozwoju społecznego w ujęciu Istvana Bibó*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, t. 49, nr 1.
- Valuch T., *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest 2005.
- Wasiak P., *Kontakty między artystami wizualnymi z Polski, Węgier, Czechosłowacji i NRD w latach 1970–1989*, Warszawa 2019.

Internet

<http://pl.cultural-opposition.eu/> (dostęp: 20.03.2022).

Abstrakt

Celem opracowania jest opisanie różnych politycznych i społecznych uwarunkowań działalności opozycyjnej na Węgrzech i w Polsce w latach 1956–1989 oraz nakreślenie relacji między poszczególnymi węgierskimi i polskimi grupami opozycyjnymi. Autor wychodzi z założenia, że po 1956 roku w obu krajach wytworzyły się radykalnie odmienne warunki polityczne, gospodarcze i społeczne. Podczas gdy w Polsce sytuacja była stosunkowo korzystna dla działalności opozycyjnej, na Węgrzech możliwości były ograniczone i dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych, a zwłaszcza po narodzinach Solidarności, doszło do poszerzenia pola działania. Z drugiej strony, autor twierdzi, że aktywność opozycyjna nie była wystarczająca do tego, by stosunki polsko-węgierskie się rozwinęły, bowiem decydujący wpływ miały w tym zakresie różnice polityczne, ideologiczne i pokoleniowe wewnątrz węgierskich grup opozycyjnych. Dla węgierskiej opozycji ważniejsze były więc kwestie światopoglądowe i strategia polityczna, dla Polaków zaś sama aktywność opozycyjna.

Słowa kluczowe: opozycja, opór społeczny, socjalizm, stosunki polsko-węgierskie, historia Europy Środkowej

Abstract

The opposition in Poland and Hungary (an attempt at comparing and mapping of relations)

The aim of the study is to describe the different political and social conditions of opposition activity in Hungary and Poland between 1956 and 1989, and to map the relations between the various Hungarian and Polish opposition groups. The author starts from the premise that after 1956 radically different political, economic and social conditions developed in the two countries. While in Poland the situation was relatively favourable for opposition activity, in Hungary the possibilities were limited and only in the late 1970s, and especially after the birth of the Polish Solidarity movement, did the scope for action increase. On the other hand, the author argues that activity in opposition was not sufficient for the development of Hungarian-Polish relations, but that the political, ideological and generational differences of Hungarian opposition groups had a decisive influence on the relations. Thus, for the Hungarians, the worldview and political strategy of the opposition in Poland were more important than the only opposition's behaviour.

Keywords: opposition, social resistance, socialism, Polish-Hungarian relations, Central European history

Miklós Mitrovits – historyk i polonista. W 2009 roku uzyskał stopień doktora w Szkole Doktorskiej Historii Europy Wschodniej XIX–XX wieku na Uniwersytecie Eötvös Loránd. Od 2014 roku jest pracownikiem naukowym w Instytucie Historii (Budapeszt), a od 2019 starszym pracownikiem naukowym w Instytucie Europy Środkowej Uniwersytetu Służby Publicznej (Budapeszt) oraz wykładowcą na Katolickim Uniwersytecie Pázmány Péter (Budapeszt). Jego główne zainteresowania badawcze to historia Europy Środkowej oraz historia stosunków węgiersko-polskich w XX wieku.

Miklós Mitrovits – historian, polonist. In 2009 he obtained his PhD at the Doctoral Programme of 19th and 20th Century Eastern European History at Eötvös Loránd University. Since 2014 she has been a research fellow at the Institute of History (Budapest), and since 2019 she has been a senior research fellow at the Institute for Institute of Central European Studies at the University of Public Service (Budapest) and a lecturer at Pázmány Péter Catholic University (Budapest). His main research interests are the history of Central Europe and the history of Hungarian-Polish relations in the 20th century.